

Gülənbər Rza qızı Abbasova

Bakı Dövlət Universiteti

dissertant

gulenbermuslumova@yahoo.com

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FONOLOJİ PARALELİZMLƏRİN YARANMASINDA ÖLÇÜNÜN ROLU

Açar sözlər: fonoloji paralelizm, ölçü, linqvopoetik xüsusiyyətlər, poeziya, dil

The role of metre in creating phonological parallelism in Azerbaijan and English Summary

The article deals with the role of metre in forming linguopoetic features of parallelism in the Azerbaijan and English languages. Phonological parallelism plays a crucial role in forming of linguopoetic features of parallelism. Being the basic rhythmic structure of a verse or lines in verse metre is one of the main ways of forming phonological parallelism in both languages.

In the research of metre literary texts have been considered by linguistic scholars of both languages and in these texts the most common types of metres and their frequency of use have widely been investigated. In both languages approaches to the issue of metre are quite various and thereby we observe the possibilities of different linguopoetic features in poetic samples of stated languages. In the literary texts of both languages we witness that metre is one of the main requirements of determining prosodic- phonological structure of poems.

Key words: *phonological parallelism, metre, linguopoetic properties, poetry, language*

Poeziyada ölçü dedikdə şeirdə və ya şeir misraları arasında əsas qafiyəli quruluş nəzərdə tutulur. Bir çox ənənəvi şeir formaları müəyyən sırada növbələşən ölçünün xüsusi quruluşu və ya ardıcılığı ilə xarakterizə olunur. Azərbaycan və ingilis poeziyasında ölçünün müxtəlif formaları, növləri və quruluşu var. Azərbaycan dilində heca, əruz və sərbəst vəznindən istifadə olunduğu və onların isə öz növbəsində müxtəlif bölgü, təqti, qafiyə və formaları olduğu halda ingilis dili aksentual dil olduğu üçün o tamam başqa metrik quruluşa əsaslanır.

Azərbaycan poeziyasında şeirin forması onun vəznə və şəklə ilə xarakterizə olunur. Vəzn sözü bəzən ölçü, bölgü, təqti, durğu sözləri ilə də ifadə olunur. Vəzn əsasən şeir misralarının bölgülənmə qaydasını, metro-ritmik quruluşunu və onun uzunluğunu (misrada olan hecaların sayını) müəyyən edir. Misraların qafiyələnmə qaydasını, misraların uzunluqlarını və şeirin bəndlərə ayrılma qaydalarını şeirin şəklə müəyyən edir. Azərbaycan poeziyasında məsnəvi, qoşma, qəsidə, bayatı, rübai, gəraylı, qəzəl, qitə, mürəbbə, divani, mürəbbə, tərkiyə və başqa şeir şəkilləri mövcuddur. İngilis poeziyasında ölçülü (və ya metrik) şeirdə misranın prosodik fonoloji quruluşu ölçü ilə idarə olunur. Fərqli ədəbiyyatlarda ölçü yaratmağın müxtəlif növləri var. Bəzi ədəbi ənənələrdə (məs., uels, irland, fransız) vurğulu heca misradakı hecaların sayını idarə edir. Başqa ədəbi ənənələrdə (məs., qədim ingilis dili) aksentual vəzn misralarda güclü vurğusu olan (aksentli) hecaların sayını idarə edir. İngilis dilində ədəbi poeziyanın vəznlərin çoxu iki əsas şeyə diqqət yetirir- hecaların sayına və vurğulu hecaların uyğun yerləşdirilməsinə - bu ikili funksiyaya ikili ad verərək, yəni aksentual-sillabik vəzn adlandırılır.

Azərbaycan və ingilis poeziyasında ölçü və onun növləri haqqında danışmaqdan əvvəl dünya xalqlarının şeirində istifadə olunan əsasən 3 növ vəzn haqqında danışmaq yerinə düşərdi:

– **Sillabik vəzn** – misralarda heca saylarının bərabərliyinə əsaslanır. Əksər dünya xalqlarının (türk, fars, rus, fransız, italyan və s.) şeirində işlənmişdir. Hazırda bir çoxlarında bu gün də bu vəzndən istifadə olunmaqdadır.

– **Tonik vəzn** – şeir misralarında vurğulu (daha yüksək tonlu) hecaların müəyyən qayda ilə düzülüşüdür. Bəzi xalqların şeirində, o cümlədən rus, fransız şeirində istifadə olunur. Türk dilində isə vurğulu açıq hecalarda belə sait uzanmır, həmçinin şəkilçi qəbul etməmiş sözlərdə həmişə, şəkilçi qəbul etmiş sözlərdə isə əksərən vurğu sonuncu hecaya düşür. Ona görə də bu dildə vurğu böyük əhəmiyyət kəsb etmir. Bu səbəbdən tonik vəzn türk dilinə xas deyil.

– **Metrik (metro-ritmik) vəzn** – uzun və qısa hecaların misralarda müəyyən ardıcılığına əsaslanır. Qədim yunan, ərəb, fars, türk, hind və başqa xalqların şeirində istifadə olunmuş və olunmaqdadır. Metrik şeirdə bütün misralar eyni ölçü ilə idarə oluna bilər; onda şeirin mətninin izometrik olduğu deyilir. Əksər ingilis poeziyası izometrikdir, belə ki, şeirdə başdan sona eyni ölçü olur. Ancaq müxtəlif ölçülərlə idarə olunan fərqli misraları da görmək mümkündür və əgər belə bir şey baş verərsə, bu zaman şeirin mətni heterometrik adlanır. Heterometrik şeir ingilis dilində nadir hallarda rast gəlinir və mövcud olduğu yerdə eyni şeir daxilində daha uzun və daha qısa hecalara artma verərək misrada hecaların sayı baxımından (hecanın yerini dəyişməkdən çox) ölçüləri dəyişməyə

meyilli olur. M.Montqomeri həmmüəlliflərlə birlikdə yazdığı "İngilis ədəbiyyatı öyrənən tələbələr üçün təkmilləşdirilmiş oxuma bacarıqları" kitabında Vordvorsun "Intimations of Immortality from Recollections of Early Childhood" şeirindən aşağıdakı misraların heterometrik olduğunu deyərək nümunə gətirir: (1. s.117)

misra sayı

1	Our birth is but a sleep and a forgetting:	11
2	The Soul that rises with us, our life's Star,	10
3	Hath had elsewhere its setting,	7
4	And cometh from afar:	6
5	Not in entire forgetfulness,	8
6	And not in utter nakedness,	8
7	But trailing clouds of glory do we come	10
8	From God, who is our home:	6

1 və 2-ci sətirlərdə iambik pentameter, 3 və 4-cü iambik trimeter, 5 və 6-cı iambik tetrameter, 7-ci iambik pentameter, 8-ci misra iambik timeterdir. (Qeyd etmək lazımdır ki, 1 və 3-cü misralardakı əlavə hecalar "ekstrametriklik" nümunəsi kimi müzakirə oluna bilər).

İngilis dildə metrik sistemlərin sayı isə tam razılaşdırılmamışdır. Əsas dörd növü – aksentual şeir, aksentual-sillabik şeir, sillabik şeir və kuvontitativ (kəmiyyət) şeirdir. Qədim ingilis dilinin alliterativ şeiri də bu siyahıya əlavə oluna bilər. Aksentual şeir sətirdəki vurğuların sayına fokuslanır və vurğusuz hecaları gözərdi edir. Aksentual sillabik şeir həm sətirdəki hecaların ümumi sayına, həm də vurğuların sayına diqqəti yönəldir. Sillabik şeir təkcə sətirdəki hecaların sayına əsaslandığı halda kuvontitativ şeir uzun və qısa hecaları tənzimləyir.

İngilis dilində şeirin mətninin prosodik fonoloji quruluşu müəyyən mənalarda sabitdir, ancaq bəzən səsləndirərkən dəyişdirilə bilər. Sabit şeir mətninin aspektləri (polisillabik) sözlər daxilində vurğu ahəngləşməsi və məndəki hecaların sayıdır. Bu ən çox ölçü ilə idarə olunan mətnin iki sabit aspektidir. Səsləndirərkən dəyişdirilə bilən ingilis dilindəki şeir mətnlərinin prosodik fonoloji quruluşunun əsas aspektləri bunlardır: (a) bütün tələffüz boyunca vurğuların paylanması və uyğun gücü; (b) hecaların uzunluğu (genişləmə və sıxıla bilər); (c) hecaların zirvəsi (pik) (dəyişdirilir, məsələn, melodiyanı oxuyanda). Bu dildəki şeir mətnlərinin bu aspektləri ölçü ilə normal tənzimlənmədikdə onlar digər yollarla tənzimlənir. Əvvəlcədən mövcud olan musiqili qafiyə və melodiya uyğunlaşdırılmış mətn buna misal ola bilər.

İngilis dilində ən çox istifadə olunan ölçü iambik pentameterdir yəni uyğun olaraq bir-birini izləyən vurğulu və vurğusuz hecalarından ibarət olan 5 iambik fit və ya iamlara əsaslanır. John Miltonun "İtirilmiş cənnət" (*Paradise Lost*) və bir çox sonnetləri bu ölçüdə yazılmışdır. Qədim Azərbaycan dilli poeziya fars ənənələrində güclü təsirləndiyi və əsasən əruz vəznində yazılmış poeziyaya malik olduğu halda ənənəvi Azərbaycan poeziyası daha çox heca və sərbəst vəznə qələmə alınmışdır.

Aksentual-sillabik ölçü misradakı hecaların sayına və həmçinin misradakı vurğulu hecaların bəzilərinin yerləşməsinə nəzarət edir. Şekspirin aşağıdakı 40-ci sonetinə (1609) nümunə üçün nəzər salaq:

Take all my loves, my love, yea, take them all:
 What hast thou then more than thou hadst before?
 No love, my love, that thou mayst true love call—
 4 All mine was thine **before** thou hadst this more.
 Then if for my love thou my love **receivest**,
 I **cannot** blame thee for my love thou **usest**;
 But yet be blamed if thou **thyself deceivest**
 8 By **wilful** taste of what **thyself refusest**.
 I do **forgive** thy **robbery**, **gentle** thief,
Although thou steal thee all my **poverty**;
 And yet love knows it is a **greater** grief
 12 To bear love's wrong than hate's known **injury**.
Lascivious grace, in whom all ill well shows,
 Kill me with spite, yet we must not be foes.

İlk öncə sətirlərin xarakteristikasını qeyd edək. Hər sətir ölçü ilə idarə olunur; sətirlərin sonunda fasiləyə meyillilik var və burada cümlələr sonlanarkən sərbətlilik yaranır; və əlbəttə sətirlərdə çap olunur.

Burada ölçü iki funksiyayı həyata keçirir. İlk öncə hər sətirdə on heca olmağı tələb edir. Buna görə də, 1-4-cü və 10-14-cü sətirlərdə 10 heca var. 5-8-ci sətirlərdə 11 heca var. Bu ekstrametriklik adlanan ümumi anlayışdır. Sətirlərin bəzi hissələri - adətən sətirin məhz sonunda ölçü nəzarətdən kənara düşür (yəni, ekstra-metrik olur); sanki ölçü qalıq buraxaraq şeirin sətirini qonaətbəxş şəkildə idarə edə bilmir.

Ölçünün həyata keçirdiyi ikinci funksiya xüsusi vurğulu hecaların yerləşməsinə idarə etməkdir. İambik ölçüdə vurğulu hecaların sətirdə cüt mövqelərdə olması ilə bağlı bir ümumi tendensiya var (məs., burada biz 2, 4, 6, 8 və 10-cu mövqelərdə vurğulu hecaların olmasını gözləyə bilərik). Bu o mənanı vermir ki, hər cüt mövqə vurğulu heca ilə doldurulacaq amma bu o mənanı verir ki, biz vurğulu hecaların cüt mövqedə olmasını gözləyə bilərik. Bu fərqlənməyən vurğu ahəngləşməsinin olduğu sözlərə baxdıqda daha aydındır- bu polisillabiklikdir. Əgər biz şeirdə (tünd verilmiş) polisillabik sözlərə baxsaq, görə bilərik ki, çoxhecalılar içərisindəki vurğulu hecalar (əyri kursivdə) hamısı cüt mövqelərdədir – 6, 8, 10, 13- cü sətirlərdə ikinci, 9-cu sətirdə dördüncü, 4 və 9-cu sətirlərdə altıncı, 7, 8, 9, 11, 12-ci sətirlərdə səkkizinci, 5, 6, 7-ci sətirlərdə onuncudur. Belə bir sual ortalığa çıxır: “Tekhecalılar necə olur?” Şeirdəki rolundan asılı olaraq çoxhecalılar vurğulu ola da, olmaya da bilər: bu o mənanı verir ki, ölçünün onlar üzərində az nəzarəti var, ancaq yenə də cüt hecalara azca meyili olan vurğulu təkhecalıların sərbəst ahəngləşməsi var. Yuxarıda nümunə gətirilən şeirdə çoxhecalı sözlərdəki bütün vurğular dəqiqliklə ölçünün olacağına uyğunlaşır. Amma sətirin əvvəlində olan ümumi variasiya var: burada ilk hecada olan (yəni cüt hecada deyil) polisillabik sözdə vurğulu heca olmağı mümkündür. Bu anlayış troxik inversiya adlanır və Şekspirin aşağıdakı misralarında görünür:

Bearing the wanton burthen of the prime

Bu misrada 2-ci və 3-cü çoxhecalıların cüt mövqelərdə öz vurğulu hecaları var, ancaq ilkin çoxhecalının tək mövqedə vurğulu hecası var. Troxik inversiya misranın əvvəlində ölçünü biraz sərbəst anlamaya cəlb etmə kimi görünür; ölçünün əvvəldə sərbəst olması faktı dünya üzrə bütün ölçülü şeirlərdə ümumi haldır (ekstrametriklik effektlərində olduğu kimi) və psixoloji səviyyədə ölçülü quruluş və anlamın işləmə tərzı haqqında nəyəsə təsir edə bilər.

Təkhecalıların hesabına çoxhecalılığa çox diqqət yetirdik. Təkhecalılar ölçünün heca sayılan hissəsi ilə hesablanır, ancaq onların daxili vurğu ahəngləşməsi olmadığı üçün ölçünün vurğu hissəsi ilə idarə oluna bilinməyi azdır. Cüt mövqelərdə olan mühüm monosillabik sözlər üçün ümumi tendensiya var, ancaq bu əsas metrik fakt ola bilməz çünki sözlərin prosodik fonoloji xarakteristikasına əsaslanmır. Bu azca fərqli olmağın nəticəsidir, yəni cüt hecalarda daha böyük vurğunu yerləşdirərək daimi qafiyə ilə sətirlərdə rol oyanmaq tendensiyasıdır (ölçü çoxhecalıların cəlb olunduğu hallarla qurulur). Amma qeyd etmək yerinə düşər ki, icrada qafiyənin hər hansı bir daimiliyi ölçü ilə dəstəklənməməklə yanısı özü ölçünün tələbi deyil. Ölçü təkcə mətnin quruluşuna yox, onun necə fəaliyyət göstərdiyinə də nəzarət edir.

Azərbaycan poeziyasında müstəqil vəzn kimi heca və əruz vəznlərindən və onlarla şeir şəkildən istifadə olunur. Həmçinin, ayrıca sərbəst şeir forması da vardır ki, o da özündə xüsusi vəznı və şəkli ehtiva edir.

Misralarda heca saylarının bərabərliyinə, diləyatımlı, ahəngdar bölgülənməyə və bu bölgülənmənin bütün misralarda qismən eyniliyinə (təkrarına) əsaslanan şeir vəznı heca vəznidir. İndiyədək heca vəzninin ritmik xüsusiyyəti yalnız bölgülənmə və heca sayı baxımından araşdırılmışdır. Amma Şirvani Ədilli “Azərbaycan şeirində forma məsələləri” kitabında bu vəznin ritmik xüsusiyyətinin məhz uzun və qısa hecalar (metrik) baxımından araşdırılmasının vacibliyini vurğulayaraq demişdir: “Əruz vəznində uzun və qısa hecaların dəyişməz ardıcılığı tələb olunduğu halda, heca vəznində uzun və qısa hecalarla bağlı başqa tələblər var. Heca vəzninin uzun və qısa hecalar baxımından ritmik xüsusiyyəti (metro-ritmik xüsusiyyəti) ondan ibarətdir ki, bu vəzn misranın bölgüləri daxilində uzun və qısa hecaların bərabərliyini – balansını tələb edir. Belə ki, misraların bölgüləri daxilində uzun hecalar nəzərə cərpacaq dərəcədə azlıq təşkil etdikdə, qısa hecalarda saitlər məcburi uzadılır və bununla da bölgü daxilində uzun və qısa hecaların say fərqi minimuma endirilir. Yəni təqribi də olsa bərabərlik təmin edilir. Bu hal 7-hecalı şeirdə özünü daha çox göstərir.” (4. s.39)

Azərbaycan ədəbiyyatında əruz vəznı isə uzun və qısa hecaların müəyyən birləşmələrində ritm yaradan ardıcılığının bütün misralarda dəqiqliklə gözlənilməsi ilə müəyyən olunan şeir vəznidir. Uzun hecalara qapalı hecalar və saiti uzanan açıq hecalar, qısa hecalara isə saiti uzanmayan açıq hecalar aiddir. Əruzda misraların uzunluğunu, ritmik quruluşunu (uzun və qısa hecaların düzülüşünü) və bölgülərini əvvəlcədən tərtib olunmuş qəliblər müəyyən edir. Tarixdə ilk dəfə ərəb filoloqu Xəlil İbn Əhməd (718-792) qəlibləri göstərir. Onun irəli sürdüyü qəliblərdə bölgüləri təfilələr (ərəbcə “fə’ələ” feilindən yaranmış müxtəlif ifadələr), uzun və qısa hecaların yerini isə təfilələrdəki uzun və qısa hecalar müəyyən edir. Əruz vəznində sözlərin bölgülərdə parçalanması mümkündür. Bu kimi digər halları da nəzərə aldıqda əruz sillabik-metrik vəzn hesab etmək olur. Əruz vəzninin sadələşdirilmiş qəlibləri və müxtəlif bəhrləri və onların hər birinin fərqli təfilələri mövcuddur.

Yuxarıda qeyd olunan bütün halları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan və ingilis dillərində ölçü fonoloji paralelizmlərin yaranmasına xidmət edir. Hər iki dil müxtəlif metrik quruluşa və ölçü sisteminə malikdir və bu isə özlüyündə fonoloji paralelizmlərin yaranmasında rol oynayan heca və vurğunun öyrənilməsinə gətirib çıxarır. İngilis dilindəki aksentual olduğu üçün ölçü vurğulu və vurğusuz hecaların növbələşməsi əsasında yarandığı halda Azərbaycan dilində mövcud olan üç vəzn və onların şəkilləri bu baxımdan fərqləndirilir. Bu

xüsusiyyətlər ölçünün növlərini və onların işlənmə məqamlarını, şəkillərini tədqiq edərək hər iki dildə olan fonoloji paralellizmləri öyrənməyə kömək etmişdir.

References

1. Martin Montgomery, Alan Durant, Nigel Fabb, Sarah Mills, 2000, Ways of Reading: Advanced Reading Skills for Students of English Literature, London and New York / 2nd edition.
2. MCMAHON A., HEGGARTY P., MCMAHON, R., & MAGUIRE, W. (2007). The sound patterns of Englishes: Representing phonetic similarity. English Language and Linguistics, 11 (1), 113-142. doi: 10.1017 / S1360674306002139
3. Pascual, Rafael J. "Alliterative Metre and Medieval English Literary History." Atlantis. Journal of the Spanish Association for Anglo-American Studies 40.2 221–230. Web.
4. Shirvani Adilli. Issues of form in Azerbaijani poetry, Baku, 2014, 144 pages, "Science and Education".
5. https://www.researchgate.net/publication/256619060_Linguistic_prosody_and_musical_meter_in_song

Rəyçi: prof. Ə.Rəcəbli

Göndərib: 07.04.2021

Qəbul edilib: 08.04.2021